

Сонце сходить

Іду поважний і мрію про щось...
Про поділ земельної ренти.
А навколо грають, пустують дурні весно вії
І сміються з мене, інтелігента.

М. Йогансен

Повітовий учительський з'їзд кінчався. В останній промові голова з'їзду казав про матеріальну скруту, боротьбу й революційний запал. В залі було душно й накурено. Обличчя огорнув сизий димок, у відчинені вікна дихало сонце й торохкотіли повозки.

Володимир Петрович сидів скраю біля стінки, поклавши руки на коліна. Він був неуважний, часом заплющував очі, і йому здавалось тоді, що він їде на тих повозках, що торохкотять на вулиці. Коли голова почав про революційний запал, Володимир Петрович мимоволі прислухався й посміхнувся — таке далеке було те слово: запал. Він хотів уявити це слово — яке воно є? — і самому було чудно з своєї праці.

Потім устали всі й проспівали «Інтернаціонал» з «Заповітом». Володимир Петрович почекав, поки вийшли передні, та й собі вийшов із Будинку наросвіти.

Дружина Володимира Петровича повернулася сьогодні вранці з спекуляції, привезла борошна й сала. Він натягнув картуза й пішов додому, але коло ганку його взяв під руку вчитель, Павлусь,— так його звали за молоді літа.

— Нам по дорозі? — спитав він.

— По дорозі,— відповів Володимир Петрович.

Павлусь був у білій сорочці з розстебнутим коміром. Виступала дужа, засмагла шия, рукава сорочки закатано по лікті — і руки так само засмагли. Павлусь ходив щодня до річки купатись і лежав на сонці.

Вечір був близько. Про нього шорохтіли дерева на пішоходах і тіні, що простягались через вулицю. Щоб Павлусь не подумав чого, Володимир Петрович сказав:

— Ну, от і з'їздові кінець... Три дні одсиділи. Гм... Приїхали з сіл, і всі в одне — матеріальне становище.

Павлусь провів рукою по чубові — він без шапки ходив:

— Тепер скрізь про це. Зголоднів народ... Я не прощаюся, ввечері завітаю. Всі будуть?

— Напевно.

Володимир Петрович засунув руки в кишені й далі пішов сам.

«Чом же тобі не завітати, коли ти цілуєшся з моєю дружиною? Гм».

Володимир Петрович мав приміщення неподалік. Він наймав три кімнати й город з половини. Подвір'я було велике, високими штахетами огорожене. Коли Володимир Петрович проходив повз нього, над штахетами видно було тільки саму його голову. Дружина колись казала, що здається, ніби голова та сама собі суне над парканом.

Хлопчик гуляв у дворі з старим собакою. Побачивши батькову голову, він гукнув:

— Папо, папо!

Володимир Петрович хотів посміхнутись. Але посмішка не дійшла йому до обличчя — воно лишилося сухе, притомлене, чоло в зморшках, вуса звисали.

Володимир Петрович переступив хвіртку, хлопчик був уже коло нього.

— Що, Дмитрику?

— Мама пішла до сусідів, а тобі сказала принести води.

Дмитрик оповив рукою його ногу.

— А я на Сірка шлейку зробив!

— Гм...

Володимир Петрович раптом пішов, Дмитрик трохи не впав. Вода! Ця проклята вода, що треба наносити ввечері до хати! Брати коромисло на плече, цеберки брязчать, наче сміються, що їх колишній директор гімназії несе! Сам знає, що води треба, нема чого нагадувати!

А проте він тільки на мить спалахнув. Воду носити й самовара гріти — то його обов'язок. Обов'язок невеликий, бо його годує дружина. Вона їздить десь, спекулянчить, а він споживає. Прекрасне становище! Ніби апаш на утриманні в повії. Та й не апаш навіть.

Він узяв у сінях прилади на воду, вийшов на ґанок і спинився.

Літній вечір падав швидко. Сонця вже не було. На землі розляглися сірі тіні й сягнули серпанками до неба. Разом із тінями котився вечірній сум, стелився холодним мереживом на вулицю й на душу. Сонце повело з собою сміх за далекий обрій, і земля лишилась, як випитий келих.

Темнішало. Володимир Петрович узяв коромисло на плече й пішов. Дмитрик чекав його біля хвіртки з цяцьковим цеберцем у руці.

— І я піду по воду,— серйозно мовив він,— тобі важко.

Батько торкнувся рукою його голови:

— Мій хлопчику!

Вікна розчинено, каганець над столом миготів під подихами ночі. Біля столу господар, Володимир Петрович, і гості його: пан Казимир, поштовий урядовець з лисиною й білим комірцем, залізничний контролер Іван Данилович з поважними рухами та жвавий, хоч і сивий, домовласник Гриць Панасович у сурдугі й полатаних штанях. Павлусь сидів біля господині, гортав їй ноти. Пані Оксана грала. М'які, тихі звуки злітали з-під її пучок, розцвітали в повітрі і в'яли.

Малий Дмитрик сидів у темному кутку на канапі. Надворі поночі, і Сірко вже спить. У цупиній кімнаті є багато книжок з малюнками — там теж темно. Каганець блимає, і хочеться плакати.

Біля столу розпочинається гра. Її звуть «Трік-трак», чи інакше: «Тихше їдеш, далі будеш», «Eile mit viele», «Festina lente»¹. Гуляють на пари — Володимир Петрович з паном Казимиром, а залізничний контролер з Грицем Панасовичем. Починає той, хто викине шістку. Перший викинув пан Казимир. Він урочисто промовив:

— Będziemy następować!²

Така була умова, щоб кожний розмовляв рідною мовою.

Пан Казимир викинув ще й другу шістку; він важливо звернувся до Володимира Петровича:

— Pan nigdy nie będzie zalował, że jest w spocie z polakiem...³

— Добре ж вам, як вас Франція підтримує,— зауважив Іван Данилович,— а спробували б ви так, як ми,— без нікого!

— Ой, їх Франція підтримує, та ще й як! — швиденько озвався Гриць Панасович.

Бойовисько розгорталося. Володимир Петрович посував фігурки, а часом гмукав, коли йому треба було бути вдоволеним чи навпаки. Пан Казимир завзято, але стримано гукав:

— Będziemy następować!

Іван Данилович повагом собі провадив:

— Ну й що з того? Ваша зверху? Так ми почекаємо... Нам не звикати, ми спокійненько. Я, як був за мирового суддю, так не думав, що паротяги доведеться

¹ «Спіши повільно» (нім.), «Спіши повільно» (лат.). — Ред.

² Будемо йти! (польськ.)— Ред.

³ Пан ніколи не пошкодує, що він у спілці з поляком (польськ.).— Ред

з-під споду чистити. А було! Залізеш під паротяг, сопеш там, а ще прийде який чорт і кричить: «Ану, ти там, повертайся, стерво...»

— Іван Данилович,— озвалася пані Оксана,— які вирази!

— Та ви далі слухайте. А потім я вже коло паротяга стояв, а хтось чистив. Моя черга була кричати. І підлоги на шпиталях мив... «Нетрудовой элемент...» Мив. А воно потихеньку-помаленьку — та й не те! Хто вміє чекати...

— Ой, обридло вже чекати! — гукнув Гриць Панасович. — Чекаєш, як той дурень!

— Zapewniam pana,— твердо мовив пан Казимир,— że Europa nigdy nie pozwoli...⁴

Іван Данилович збив фігурку й вдоволено засміявся:

— Та що там ваша Європа!

— О, Europa!⁵

Пані Оксана взяла повний акорд і заспівала. Її голос був чистий і дзвінкий. Він гостро знімався догори й звідти падав оксамитовим зерном у сині вікна.

Усі слухали. Дивно було, що, сама маленька, пані Оксана має такий пружний голос. Дивно було, що в її маленьких грудях таїться така жага.

Пан Казимир ввічливо шепотів:

— Piękna pieśń... Nadzwyczajne wykonanie...⁶

Володимир Петрович зблід — він боявся дружининого співу. То був виклик йому. Пристрасна пісня мертвила його, як жалібний марш.

Коли пані Оксана кінчила співати, їй поплескали. Дмитрик підвівся з темної канапи й приступив до батька.

— Папо,— спитав він,— чого той звір великий, слон, не живе в нас?

Володимир Петрович хмуро відповів:

— Холодно в нас...

Пані Оксана витягнула вгору руки й сказала:

— Час уже ужинать... как ви, панове?

Всі ввічливо примовчали. Пані Оксана проспівала:

— «Найкраща птиця — ковбаса»... Тільки, панове, етой птіци — немає. Есть сало.

⁴ Запевняю пана, що Європа ніколи не дозволить (польськ.). — Ред.

⁵ О, Європа! (польськ.) — Ред.

⁶ Чудова пісня... Надзвичайне виконання... (польськ.) — Ред.

Вона вийшла. Павлусь підвівся з стільця, що коло піано, і ходив по кімнаті великими кроками, йому пощастило, тут, на очах у всіх, двічі поцілувати пані Оксану в шию.

Грати кінчали. Іван Данилович бережно складав «Трік-трак» у скриньку. Це завсіди Іван Данилович робив. Він перший догадався вжити «Трік-трак» як цікаву гру для дорослих.

— Ех, жити тошно,— зітхнув Гриць Панасович. — Ідіть у повстанці, Павлусю...

— Я вже навоювався,— загадково відповів Павлусь.

Пані Оксана повернулась з великою сковородою, де танцювало сало з цибулею.

— Прохаю к столу!

По вечері прощались. Павлусь робив римський уклін, а пан Казимир цілував пані Оксані руку. Володимир Петрович провів гостей у сіни, а коли вернувся, пані Оксана позіхнула й промовила:

— Спать, Володю! Митя, марш роздівайся!

Дмитрик скривився й заплакав:

— Я не хочу... спати...

Він плакав глибоко, не по-дитячому тужливо. Він ніби відчував нудьгу нерухомої ночі й кволого світла каганця.

Володимир Петрович схилився коло нього:

— Цить, Дмитрійку! Лягай, усі сплять...

Він відніс сина в ліжку, а сам повернувся до темної хати — пані Оксана забрала каганця в спальню. Зачинив вікна, потім пішов засувати двері. Він навмисне робив це поволі, щоб не бути в спальні, поки роздягається пані Оксана.

Володимир Петрович прокинувся рано. Він заклав під голову руки й лежав. Кожен день він зустрічав з невиразним острахом. Не тому, що наступний день міг щось змінити в його житті, а тому, що цей день буде подібний до всіх минулих.

Найстрашніше було те, що Володимир Петрович, дорослий здоровий чоловік, утратив вплив на життя. Воно точилося поза ним, лишаючи йому тільки дивуватись та смутніти. Життя складається з двох сил: великих обставин і маленького «я». Маленьке «я» робить людину частиною великих обставин життя. Хто має «я», рівне нулеві, той не живе, а додається.

Володимир Петрович почав одягатися. Він мав нагріти самовара з таким обрахунком, щоб був готовий, коли прокинеться пані Оксана. Потім принести палива до кухні. На цьому й кінчались тим часом його обов'язки: вода, самовар, дрова. А от пані Оксана має придбати кабанця — тоді треба буде ще кабанця доглядати. Колега Володимира Петровича, росіянин і великий гуморист, часом казав про себе:

— Когда-то я был порядочным человеком, а теперь состою при жене и корове.

Володимир Петрович пішов на город. Город був великий і нагадував чемні урочисті збори. Зійшлася сюди й рядком сіла головаста капуста, картоплиння прибралося рожевим цвітом, натовпом стояв горох, і поважно червонів перець; огірки стелилися зеленим хутром, а поміж ними виставила свої списи цибуля, й пишалися з свого бадилля сердиті буряки. Навкруги на варті почесній стояли листаті соняшники, підвівши важку голову до сонця. І було дивно, що з чорної землі виростає поруч картопля і горох, що кожне вміє взяти з неї потрібний пожиток.

Володимир Петрович любив город — він сам скопав був його напровесні, сам посадив; він дав жити кожному стовбурцеві, і всі вони були йому рідні. Його душа боліла за кожен зів'ялий лист. То дарма, що половину врожаю треба буде віддати господині цього двору,— тут було спокійно, тут так тихо відбувались таємниці життя у кожній бадиліні, що й людська душа спочивала. І цього досить.

А ввечері гості не зібрались. Іван Данилович поїхав контролювати поїзди, а без нього не грали. «Трік-трак» без Івана Даниловича втрачав свою запашність і смак.

Павлусь прийшов. Він розповідав і напружував свої засмаглі руки. Напились мутного чаю, настояного на вишневих паростках, і пані Оксана сказала:

— Ти, Володю, мабуть, будеш писать?

Павлусь зробив римський уклін Володимирові Петровичу й пішов з панією Оксаною гуляти.

Володимир Петрович теж вийшов і сів на ґанкові. Найменшу охоту він мав писати підручника, що розпочав був. Цей підручник обернувся в якесь прокляття для нього. Пані Оксана визнала за найзручніше приносити себе в жертву підручникові.

Раптом щось дико ревнуло коло Володимира Петровича, аж він стенувся.

— Як ти мене злякав!

Біля господаря стояв пес Сірко й, лашучись, вив. Це був старезний собачисько, він шкутильгав на трьох ногах і вже не гавкав, тільки вив.

Прийшов і Дмитрик, що гуляв із Сірком. Він притулився до батька й заскиглив:

— Папо, мені нудно... Шлейка порвалась...

Найболючіша рана Володимира Петровича був син. Серед родинної брехні й батькової розгубленості Дмитрик виростав нервовий, задуманий. Ось він сів коло батька, зліг йому на коліна, заснув. І за всі обов'язки перед ним Володимир Петрович міг тільки гладити його по голові.

Вечір хмурнішав, землею ходили вітерці. Серед тиші поволі минав час. Володимир Петрович отак вечорами думав про те, що життя стало інше. І це єсть причина причин. Не можна продовжувати, треба починати. І то поки не прийшла зима. Зими Володимир Петрович боявся — йому здавалося, що вона вкриє і його намороззю, як дерево, де схолонули соки.

Коли фактично встановлено, що на городі хтось вночі копає картоплю, пані Оксана сказала:

— Володю, коли он покрадьот усю картоплю, то чим же ми кабанця будем кормить? Надо стерегти.

На Сірка покладатись не можна було. Сам Володимир Петрович мав сторожувати. Ввечері він узяв ціпок, накинув на плечі старе пальто й вийшов на город. Там аж над парканом стояли три дуби. Під їхньою тінню поросла буйна трава й колючі будяки. Це було вигідне місце для сторожі, і Володимир Петрович тут засів.

Спати не хотілось. Незвичайні обставини, прохолода в бур'яні, ціпок поруч — змушували серце часом кидатись, як у мисливця на полюванні. Гаснули вогні будинків, одинока ознака минулого дня. Земля заснула міцно, без снів.

А потім над обрій зійшов місяць і вкрив землю блискучою ковдрою. Все потяглося млосно від місячного дотику й поклало поруч себе легеньку тінь.

Пройшли останні люди. Володимир Петрович стежив за ними з-за бур'янів. Ті люди видавались далекими чужинцями, легенькими утворами ночі й заколисаної землі.

Потім довго нікого не було. Аж ось підтюпцем через вулицю пробіг цуцик, назустріч другий, понюхали одне одного, почаклювали хвостами і, мов змовившись, побігли далі вкупі по срібному піску. Ці цуцики були такі нереальні,

як герої кінематографічного фільму. Дитяча веселість опанувала душу, ніби все навкруги було тільки прекрасні цяцьки й тонкі механізми.

Володимир Петрович згадав свою молодість. Вона була подібна до молодості всіх інших людей — там була наука, кохання, пиво, ідеї і звичайні думки про те, що він житиме не так звичайно, як інші. Було багато дилем, вагань, кардинальних питань і запалу їх розв'язати, а потім життя все це заспокоїло. Життя вміє поставити навколішки.

Та це між іншим. Тиша й мерехкотіння зір підносили його. В сонному царстві міста він відчував своє просте минуле, як знайдений скарб. Він заплющив очі й дихав частіше. Кожен струмок нічної теплої вогкості навіював йому жадоби. П'яні язички почали жалити його. Він схвилювався, згадавши жінок, що кохав був, бо в жінці чоловік спізнає світ і себе.

Раптом крикнув півень, і звідусюди озвались йому шантеклери повітового міста. Володимир Петрович розплющив очі — ніч узялася вже сіриною, трава була вогка й повітря холодне. Було свіжо й бадьоро, у блідій далечі вчувалось передранкове тремтіння природи. Його очі були примружені, й квітки весни не зів'яли ще в його душі. Володимир Петрович підвівся.

Тут він побачив, що злодій прийшов тільки над ранок. Злодій був так близько, що Володимир Петрович, два кроки зробивши, схопив його ззаду за руки й стиснув. То була жінка. Коли вона повернула до нього злякані очі, він побачив, що жінка була вродлива.

Вона прошепотіла:

— Пустіть, не бийте...

Він не слухав її. Він стиснув її й захоплено поцілував у розтулені, щоб просити, губи. Вона пручнулась і вирвалась, охоплена інстинктом самозбереження. А коли глянула на його розкуйовджену постать у куцому пальті, то засміялась і мовила, заспокоївшись:

— А вже й старий...

Він мовчав. Тоді вона взяла свого кошика з накопаною картоплею, мовила — спасибі! — і зникла за парканом.

Володимир Петрович стояв серед городу. Просто перед ним танула сиза мгла й у первісній величі сходило сонце.